

JERZY OSTAPCZUK

Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa

**Nieznany dotychczas fragment rękopisu
staro-cerkiewno-słowiańskiej czteroewangelii
koń. XIV(?)–I poł. XV w.
Prawosławnego Seminarium Duchownego w Sofii**

Podczas pobytu w marcu 2005 roku w Bułgarii rektor Prawosławnego Seminarium Duchownego w Sofii archimandryta Sionij umożliwił mi zapoznanie się z przechowywanym tam fragmentem, pochodzącym z Ewangelii w języku staro-cerkiewno-słowiańskim serbskiej redakcji. Po uzyskaniu błogosławieństwa od arch. Sionijusza na opublikowanie zabytku, ten nieznany dotychczas oraz nigdzie nie notowany¹ fragment może zostać przedmiotem badań biblistów i slawistów.

Niniejszy fragment rękopisu został zapisany na papierze. Tekst Ewangelii jest czytelny. Nie zachowało się jedynie kilka liter, znajdujących się na brzegach karty (karta recto, wiersze: 13–16; karta verso, wiersze: 13–17, 22–23), co jednak nie utrudnia lektury zachowanego zabytku. A.A. Turilov, któremu chciałbym podziękować datację fragmentu, określił czas jego powstania na koniec XIV(?)–I połowę XV wieku.

Karta zawiera fragment Ewangelii według świętego Jana, z rozdziału 19, wersety 28–42, i rozdziału 20, wersety 1–7.

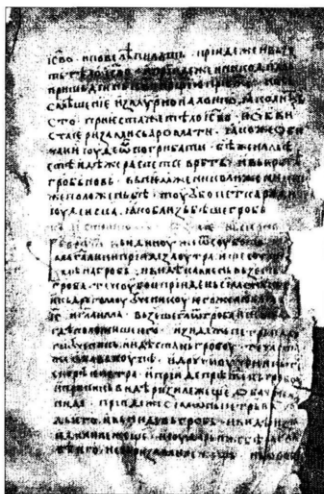
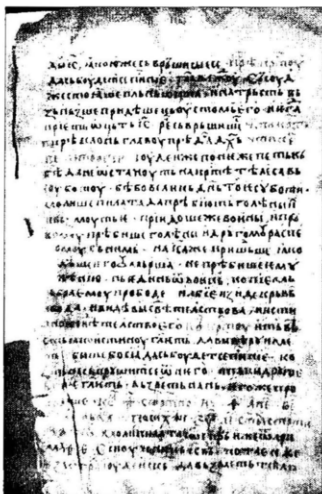
W tradycji słowiańskiej, podobnie jak w greckiej, znane są dwa typy ksiąg zawierających tekst Ewangelii, tzw. tetry (odpowiadające greckim τετραευγῆ γέλιον) i aprakosy² (odpowiadające greckim εὐαγγελιστάριον). Podstawą takiej klasyfikacji rękopisów był układ zawartego w nich tekstu. W tetrach zawarty jest tekst czterech Ewangelii w powszechnie przyjętym porządku (Mateusz, Marek, Łukasz, Jan), zaś w aprakosach tekst Ewangelii, podzielony na perykopy, jest ułożony wg. porządku liturgicznego³, wyróżniając dwa główne cykle liturgiczne — ruchomy i nieruchomy.

Na potrzeby liturgiczne nie były wykorzystywane wyłącznie tylko aprakosy. Służyły do tego także tetry z oznaczeniami liturgicznymi, które zawie-

rały informacje o początku i końcu perykopy, czy dniu kiedy jest ona czytana na nabożeństwie [Narbutt 1979, 90]. Najstarsze kodeksy Zografski [Jagić 1879] i Mariański [Ягич 1883] zawierają w tekście informacje o perykopach wchodzących w skład aprakosu krótkiego⁴. Później, gdy zaczęto posługiwać się aprakosami pełnymi, informacje o brakujących perykopach umieszczono w nich cyrylicą na marginesie [Moszyński 1984, 143]. Z czasem, w trakcie ewolucji Ewangelii tetrów, wszystkie oznaczenia rubrycystyczne zaczęto wprowadzać do tekstu.

Zachowana karta rękopisu pochodzi z tetra liturgicznego. W zabytku tym znajdują się następujące oznaczenia rubrycystyczne:

- прѣк̄ крѣтоу (1r, 1), чти крѣтѣ (1r, 5) i ко^и крѣтоу (1r, 18) – Ja 19:28 i Ja 19:30–35, jest to końcowa część perykopy, z tzw. “prestupką”⁵ czytanej w dniu Święta podniesienia św. Krzyża (14 września) (Ja 19:6–11; 13–20; 25–28; 30–35);
- чти не^к вѣ лѣтдрѣи (1r, 6–7) – początek fragmentu czytanego na nieszporach w piątek Tygodnia Męki Pańskiej (Mt 27:1–38; Łk 23:39–43; Mt 27:39–62; Ja 19:31–37; Mt 27:55–61);
- ко^и ѿ стрѣтно и чѣа ѿ а не^к (1r, 23) – koniec dziewiątej Ewangelii Pasyjnej (Ja 19:25–37) oraz koniec perykopy na dziewiątą godzinę piątku Tygodnia Męki Pańskiej (Ja 18:28–19:37);

Fragment rękopisu staro-cerkiewno-słowiańskiej czteroewangelii koń. XIV(?)–I poł. XV w.

- еѿ̄ а̄ӣ стѣх̄ стрѣти (1r, 24) i ко̄ а̄ӣ стрѣтномоу еѿ̄ лӣе (1v, 12) – jedenasta Ewangelia Pasyjna (Ja 19:38–42);
- въскр̄но (1v, 12) – początek siódmej Ewangelii z jutrzni (Ja 20:1–10).

Zachowany rękopis został zapisany w języku staro-cerkiewno-słowiańskim z wykorzystaniem resawskiej ortografii [Соболевский 1902, 21–22; Карский 1928, 318–320] w której zjawiskiem typowym jest zamiana *ъ* przez *е*. Poświadczają to liczne przykłady, np. 1r 1: съвр̄шише се < *съвр̄шиша сѧ; 1r 2: жеж̄оу < *жажаж; 1r 4: прид̄ше < *прид̄ша; 1r 5: прӣеть < *прӣать; съвр̄ши се̄ < *съвр̄ши сѧ; 1r 7: пет̄къ < *п̄тъкъ; 1v 3: нос̄е < *нос̄ѧ.

Porównując zachowany fragment rękopisu z aparatem krytycznym czwartej Ewangelii [EI], obecnie najobszerniejszym pod względem ilości opracowanych zabytków, łatwo zauważyć, że nie wniesie on zbyt wiele do znanej już tradycji rękopiśmiennej. Nie należy jednak zapominać, że poznanie nawet najmniejszych fragmentów może przynieść nowe warianty⁶. Tak więc aparat krytyczny Ewangelii św. Jana⁷ nie notuje dwóch opuszczeń w tekście:

- Ja 19:28: отъ въс̄ъ,
- Ja 19:42: отъ положите̄ н̄са.

W jednym tylko przypadku *кгда* (19:30) w ogóle nie zostało zanotowane w aparacie krytycznym jako wariant dla *кгдаже*.

Tylko w tym fragmencie i w rękopisie średniobułgarskiego Ewangeliarza Banickiego (kon. XIII w., tetra) został opuszczony ten sam fragment wersetu Ja 19:29: они же исп̄ньше г̄вж̄ оц̄та. Jednak w tych dwóch zabytkach werset ten posiada pewne różnice. Tekst z karty brzmi: и на тр̄сть... прид̄ше, zaś tekst z Ewangeliarza Banickiego (k. 182, 4–5) [Дограмаджиева, Райков 1981, 437]: и въ тр̄сть... и прид̄ш̄ж. Powodem pominięcia części tekstu Ewangelii jest najprawdopodobniej *homoioleuton*. Pisarz po zakończeniu przepisywania tekstu съсоуд же стоише п̄ньщ̄та, kontynuował swą powinność od występującego drugi raz w tym wersecie оц̄та, zapisując następnie и на тр̄сть въз̄ньз̄ше...

Analiza fragmentu tetra z aparatem krytycznym Ewangelii św. Jana wskazuje na jego podobieństwo, w większości przypadków, do tekstu reprezentowanego przez tzw. redakcję *A* i *B* tekstu ze św. Góry Atos (*A*; *B*) oraz tekstu Biblii Ostrogskiej (*OB*). Poza wyżej wymienionymi przykładami jeszcze tylko w trzech miejscach zachowana karta posiada drobne warianty nie potwierdzone przez *A*, *B*, *OB* (Ja 19:30: *add* и *а* *кгда*; Ja 19:33: *отъ юже*; Ja 19:39: *add* и *а* *приде*). W Ja 19:40 (*оввиста*) i Ja 20:2 (*кго*) fragment czteroewangelii poświadczony jest tylko w *A*, *B*, *OB*. Użycie w Ja 19:39 tylko w *A*

formy **нсмурьно**, spośród tych trzech świadectw (w *B* i *OB* jest **змурьнѣно**), wskazywać może na podobieństwo z zachowanym fragmentem, w którym zapisano **нзмурно**.

Analiza leksykalna tekstu zachowanej karty wskazuje na istnienie w nim leksemów typowych dla tzw. redakcji szkoły presławskiej [por. Иванова-Мирчева 1977; 1987], w której świadomie usuwano greckie wyrazy, posiadające swe słowiańskie odpowiedniki [Добрев 1978]. Tak więc na miejscu wyrazów, wprowadzonych do tłumaczenia przez śś. braci Cyryla i Metodego, występują leksemy typowo presławskie. Należą do nich [Славова 1989]:

- **писаник** (1r 2; 1r 20; 1r 22) jako wariant do **кънигы**;
- **патъкъ** (1r 7; 1v 10) jako wariant do **параскевъһини**.

Jednak zamiana leksemów cyrylo-metodejskich przez presławskie nie została przeprowadzona tu konsekwentnie. Oto przykłady:

- **аромати** (1v 6) – presław. **вонца**;
- **врьть** (1v 8 – dwukrotnie) – presław. **градъ**;
- **нюден/нюденскъ** (1r 7; 1r 27; 1v 7; 1v 11) – presław. **жидовинь/жидовьскъ**;
- **ради** (1v 10) – presław. **дѣла, дѣльма**.

Na podstawie jednak tekstu zachowanego na jednej karcie, trudno jest obiektywnie przeprowadzić badania zawartości leksemów cyrylo-metodejskich i presławskich⁸.

W wyrazie **погривати** (Ja 19:40; 1v 7) widoczna jest zamiana **т** przez **и**, co jest charakterystyczne dla zabytków bliskich językowi Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹. Jednak resawska pisownia występująca na zachowanej karcie wskazywać może na Serbów bośniackich [Карский 1901, 338].

Tekst zachowanego fragmentu został przedstawiony z zachowaniem podziału na strony (karta recto, karta verso) i wiersze. Wszystkie litery nadpisane i tytuły zostały zachowane. W miejscu fragmentów tekstu nie zachowanych w całości lub nieczytelnych znajdują się kropki, np.: 1r 24: **.рѣ..въ**; 1v 13: **ма...**

PRZYPISY

¹ Katalog rękopisów zbiorów w Bułgarii [Христова, Караджова, Икономова 1982], oraz spis rękopisów M. Garzaniti'ego [2001] nie notują faktu istnienia tego fragmentu.

² Wśród ewangeliarzy aprakosów możemy wyróżnić: pełne, krótkie, paschalno-niedzielne, niedzielne, stołpne; szerzej por.: [Алексеев 1999; Жуковская 1976; Темчин 1998a; Темчин 2001].

³ Dlatego też, czasami aprakosy są nazywane "евангелие по дням" [Сперанский 1927, 27].

⁴ Tabelę, przedstawiającą zawartość wersetów czterech Ewangelií w ewangeliarzach

krótkich (Assemaniego, Sawy i Ostromira), oraz w tetrach (Zografskim i Mariańskim), opublikował L. Moszyński [1957, 387–395].

⁵ Преступка или пропуск, при чтениях, во время богослужения, евангелий и апостолов [Дьяченко 1993, 492].

⁶ I.I. Sreznevskij o celu pracy historyków języka rosyjskiego powiedział: “Каждый из старых памятников языка должен быть разработан отдельно в отношении лексикальном, грамматическом и историко-литературном” [Срезневский 1959, 90].

⁷ Aparat krytyczny fragmentu Ewangelii św. Jana 19:28–20:7 znajduje się w [EI] na stronach 89–92.

⁸ O podobnych badaniach, dotyczących leksyki presławskiej w rękopisach Ewangelii, por.: [Темчин 1996]; oraz w czteroewangeliiach por.: [Темчин 1997; 1998].

⁹ Por. liczne zamiany *съвѣдѣтельствовати* на *съвѣдѣтельствовати* w ewangelia-rzu klasztoru Putna [Kałużniacki 1888] i tzw. ewangeliarzu Euzebiusza [Німчук 2001].

BIBLIOGRAFIA

Garzaniti M., 2001: *Die altslavische Version der Evangelien: Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung*. Köln–Weimar–Wien (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, Bd. 33).

Jagić V. (ed.), 1879: *Quattuor Evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitamus*. Berolini.

Kałużniacki A. (ed.), 1888: *Evangeliarium Putnanum*. Vindobonae et Teschene (Monumenta linguae palaeoslovenicae collecta et in lucem edita, t. 1).

Moszyński L., 1957: Staro-cerkiewno-słowiański aprakos, in *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. 2. 387–395.

Moszyński L., 1984: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa.

Narbutt O., 1979: *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyjsko-słowiańskich: Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*. Warszawa.

Алексеев А.А., 1999: *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург.

Добрев И., 1978: Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужбени книги, *Български език*, 28/2. 89–98.

Дограмаджиева Е., Райков Б. (ред.), 1981: *Банишко евангелие: Среднобългарски паметник от 13 век*. София.

Дьяченко Г., 1993: *Полный церковно-славянский словарь*. Москва.

EI = Алексеев А.А. (ред.), *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Санкт-Петербург, 1998 (Novum Testamentum Palaeoslovenice I).

Жуковская Л.П., 1976: *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва.

Иванова-Мирчева Д., 1977: К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от 9–10 до 14 века, *Paleobulgarica*, 1/1. 37–48.

Иванова-Мирчева Д., 1987: *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането (IX–X до XIX век)*. София.

Карский Е.Ф., 1901: *Очерк славянской кирилловской палеографии*. Варшава.

Карский Е.Ф., 1928: *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград.

- Німчук В.В. (ред.), 2001: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*: Наукове видання. Київ (Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури).
- Славова Т., 1989: Преславска редакція на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод, in *Кирило-Методиевски студии*, кн. 6. Софія, 15–129.
- Соболевский А.И., 1902: *Славяно-русская палеография*. Санкт-Петербург.
- Сперанский М.Н., 1927: Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине, in *Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН*, т. 32. 43–118.
- Срезневский И.И., 1959: *Мысли об истории русского языка*. Москва.
- Темчин С.Ю., 1996: Текстологическая значимость церковнославянской лексики: восточноболгарская лексика в древнерусском Мстиславовом евангелии, *Славяноведение*, № 1. 63–72.
- Темчин С.Ю., 1997: Текстологическая история Баницкого евангелия по данным внутренней реконструкции, *Palaeobulgarica*, 21/2. 48–62.
- Темчин С.Ю., 1998а: Пасхально-воскресный апракос — неизвестный структурный тип славянского служебного Евангелия, in *Ученые записки Российского православного университета св. Иоанна Богослова*, вып. 4. Москва, 61–79.
- Темчин С.Ю., 1998б: Текстологическая история Добромирова евангелия по данным внутренней реконструкции, *Македонски јазик*, 45–47 (1994–1996). Скопје, 81–106.
- Темчин С.Ю., 2001: Столпный апракос — еще один неизвестный структурный тип славянского служебного Евангелия (по рукописям 13–16 веков), in Баранкова Г. (ред.), *Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира: К 500-летию Геннадиевской Библии: Сборник материалов международной конференции* (Москва, 21–26 сентября 1999 г.). Москва, 127–159.
- Христова Б., Караджова Д., Икономова А., 1982: *Български ръкописи от 11 до 18 век запазени в България*: Своден каталог, том 1. Софія.
- Ягич И.В. (ред.), 1883: *Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*. Санкт-Петербург.

e-mail: jostap@wp.pl

Listopad 2006 r.

JERZY OSTAPCZUK

An Unknown Fragment of a Churchslavonic Tetragospel at Orthodox Seminary in Sofia

This article is devoted to an unknown folio from a churchslavonic tetragospel preserved at the Orthodox Seminary of St. John of Rila in Sofia. It contains the following descriptions: condition of the manuscript; dating; Gospel text (which was compared with critical edition of the Gospel of St. John) and its redaction; liturgical information; language, etc.